

УДК 378: 81'271

ТЕТЯНА ОКУНЕВИЧ

м. Херсон

boday@bk.ru

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

У статті висвітлено окремі аспекти проблеми формування культури мовлення майбутнього вчителя-словесника; спираючись на праці науковців, проаналізовано значення понять «культура мови» і «культура мовлення»; розглянуто норми сучасної української літературної мови та їхню роль у становленні культуромовної особистості майбутнього вчителя-словесника; акцентовано увагу на системі комунікативних ознак, з-поміж яких правильність, точність, чистота і доречність мовлення посідають чільне місце.

Ключові слова: мова, мовлення, культура мови, культура мовлення, мовна норма, комунікативні якості мовлення, правильність мовлення.

Педагогічна діяльність – одна з найскладніших сфер діяльності людської праці. Сучасний учитель покликаний вирішувати найважливіші для суспільства завдання, що висувають високі вимоги до його особистісних та професійних рис. Підготовка сучасного вчителя-словесника, на думку М. Пентилюк, є складною й багатогранною справою. Адже це має бути всебічно розвинена особистість, людина високої культури й ерудиції, що досконало володіє всім багатством виражальних засобів рідної мови і технологією навчально-виховного процесу в школі. У цьому контексті невід'ємною ознакою сучасного вчителя, необхідною умовою його всебічного розвитку, соціально-культурної орієнтації є культура мови. Саме вчитель повинен бути взірцем мовленнєвої культури, свідомим того, що його усне мовлення наслідуватимуть учні. А щоб воно було варте цього, потрібно не тільки знати основні вимоги культури усного і писемного мовлення, а й відповідно до них сформувати навички правильного, точного, логічного й доречного викладу думок.

Проблема культури мовлення не нова. Вона привертає увагу багатьох учених, зокрема концептуальні засади мовленнєвої підготовки окреслено у працях О. Біляєва М. Вашуленка, О. Горошкіної, С. Єрмоленко, Р. Зорівчак, В. Задорожного, С. Карамана, Л. Мацько, М. Пентилюк, В. Плахотника, Л. Симоненкової, Л. Скуратівського, В. Сухомлинського,

Г. Шелехової, Л. Стурганець, В. Мельничайка, О. Пономарева, І. Ющука та ін.

Неабияку роль у вирішенні цієї проблеми відіграє вчитель-словесник, який повинен сам бездоганно володіти нормами літературної мови й своєю працею знайти шлях до кожної дитини, щоб навчити її грамотно й доречно користуватися рідним словом.

Мета статті – розкрити особливості формування культури професійного мовлення майбутнього вчителя-словесника.

А. Макаренко вважав, що володінню мовленням як засобом професійної діяльності потрібно вчитися. Вчитель повинен так говорити, щоб діти відчули в його словах волю, культуру, особистість. Розвиваючи думку А. Макаренка, В. Сухомлинський доводить, що мовлення вчителя є показником його педагогічної культури, засобом самовираження й самоутвердження його особистості. Особливо наголошував педагог на психотерапевтичній функції слова вчителя, вважаючи це обов'язковою умовою спілкування – діалогу між учителем та учнями.

Досвід вітчизняних педагогів набуває більшої актуальності у зв'язку з пошуками шляхів гуманізації шкільної освіти й виховання, що стане в нагоді майбутньому вчителів-словеснику в його професійному становленні.

Успішне опанування педагогічної професії неможливе без опанування культури мовлення і культури спілкування. Сьогодні

проблема володіння вільним, справді культурним словом є особливо важливою для тих, хто користується словом як основним інструментом своєї професії, в першу чергу для вчителя-словесника, чиє мовлення не тільки основа професійної компетентності, але й зразок свідомо чи несвідомо засвоєний, який сприймається учнями.

Мовленнева компетенція майбутнього вчителя-словесника виявляється в усвідомленні ролі й значенні культури мовлення в майбутній фаховій діяльності; удосконаленні вмінь користуватися всіма виражальними засобами мови з урахуванням умов і завдань комунікації; зростанні інтересу до своїх можливостей в самоосвіті, самовдосконаленні та самореалізації.

Культура мовлення у складі теорії мови розглядається як удосконалена літературна форма вираження й передачі думок. Теоретичні основи культури мови і мовлення висвітлено в працях як лінгвістів (О. Ахманова, Н. Бабич, І. Білодід, Л. Булаховський, В. Виноградов, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, М. Ілляш, А. Коваль, В. Костомаров, М. Пилинський, О. Потєбня, Л. Щерба та ін.), так і психологів та методистів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, В. Капінос, Т. Ладженська, Т. Панько, М. Пентилюк, І. Синиця та ін.). Науковці, досліджуючи це питання, розглядають два поняття: «культура мови» і «культура мовлення». Так, О. Біляєв та Н. Бабич вважають, що «культура мови» і «культура мовлення» співвідносні між собою як мова і мовлення, як загальне і конкретне. В. Виноградов зазначає, що «наука про культуру мови і культуру мовлення являє собою теоретичну і практичну дисципліну» [6, 9]. Чітко розмежовує ці два поняття і М. Пентилюк, доводячи, що культура мови – це «наука, що вивчає нормативність мови, її відповідність тим вимогам, що ставляться перед мовою в суспільстві», а культура мовлення – це «досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленневої діяльності людини» [13, 4].

С. Єрмоленко розглядає термін «культура мови» з двох боків: як «рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно

від мети і обставин спілкування» і як окрему галузь мовознавства, головним завданням якої є «виховання навичок літературного спілкування, засвоєння і стабільне використання літературних норм у слововжитку, граматичному оформленні мови, у вимові та наголошуванні, неприйняття спотвореної мови або суржику» [8, 285–286].

На думку В. Русанівського, культура мови, як складова загальної культури людини, передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника. Л. Мацько і Л. Кравець термін «культура мовлення» відносять до галузі прикладного мовознавства, що «вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності» [10, 7]. Л. Струганець доводить, що це «1) сукупність комунікативних якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 2) культивування (удосконалення) літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, відповідна мовна політика у державі ...» [15, 1].

Більшість російських учених послуговуються лише поняттям «культура мовлення», у термінологічному визначенні якого розходяться у думках, розглядаючи його як вчення про правильність мовлення (О. Ахманова, Ю. Бельчиков, В. Веселитський); теорію «гарного мовлення» (Б. Головін); концепцію володіння нормами літературної мови, а потім – мовленневою майстерністю, тобто культурою мовлення (Л. Скворцов); як лінгвістичну дисципліну, що орієнтує на якісний характер мовлення (Д. Розенталь, М. Теленкова) тощо. Отже, розмежовування науковцями понять «культура мови» і «культура мовлення» зумовлено різницею між мовою і мовленням – вербальними засобами спілкування і способами їх використання мовцями в певній ситуації для реалізації тих чи тих комунікативних намірів.

Спираючись на дослідження вчених у галузі культури мови і мовлення, доходимо

висновку, що культура мови – це самостійна лінгвістична дисципліна, що вивчає стан і статус норм сучасної літературної мови та рівень лінгвістичної компетенції її носіїв. Культура мовлення – це досконале володіння мовою, її нормами, вміння правильно, точно, логічно й виразно передати свої думки, послуговуючись усіма засобами мови. Таким чином, основною метою підготовки майбутнього вчителя-словесника є знання й дотримання норм сучасної української літературної мови. Окрім цього висока культура мовлення включає й уміння знайти точні засоби для висловлення думки, враховуючи ситуацію спілкування. Отже, в аспекті нашого дослідження варто виділити два головні показники культури мовлення – правильність і комунікативну доцільність.

Правильність мовлення пов'язана з дотриманням норм літературної мови на всіх її рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному, словотворчому, стилістичному). Проблеми мовної норми висвітлюються в дослідженнях Н. Бабич, І. Білодіда, М. Жовтобрюха, А. Коваль, М. Пилинського, М. Пентилюк, В. Русанівського та ін.

Питання норми, на думку В. Виноградова, виникає тоді, коли з'являється можливість вибору тієї чи тієї мовної або мовленнєвої одиниці з числа варіантів, що мають одне і те ж значення, а «там, де немає можливості вибору, не існує проблеми норми» [6, 17].

У наукових розвідках трапляються різні підходи до визначення норми. Б. Головін вважає, що «норма – це якість мовної структури, що функціонує, яка створюється колективом, що її використовує завдяки постійно діючим потребам у взаєморозумінні» [7, 20]. Закладаючи соціальний аспект у це поняття, С. Ожегов слідом за О. Пешковським визначає норму як «сукупність найбільш придатних (правильних, переважаючих) для обслуговування суспільства засобів мови», що є результатом «відбору мовних елементів з існуючих, які утворилися знову чи були добуті з пасивного запасу минулого в процесі соціальної, у широкому розумінні, оцінки цих елементів» [12, 259–260]. У цьому визначенні закладено найважливіші елементи сучасного уявлення про норму: динамізм, соціальну зумовленість, історичність, варіативність.

Н. Бабич нормативним вважає таке мовлення, що відповідає системі мови і не суперечить її законам; в якому доречно обґрунтовано норми інших стилів і не допускається змішування норм різних мов під впливом білінгвальної мовленнєвої практики [1, 69].

Відзначаючи нормативність мовного факту, його відповідність мовній структурі, масове й регулярне відтворення в процесі комунікації, суспільне схвалення його як нормативного, М. Пилинський розглядає норму літературної мови як «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить ... найкращий варіант відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [14, 94].

Спираючись на визначення аналізованих понять науковцями, найпершим завданням, що входить у коло підготовки майбутнього вчителя-словесника, є дотримання норм на всіх рівнях мовної системи, що, на думку М. Пентилюк, «сприяє підвищенню культури мови, а висока мовна культура є свідченням культури думки. Щоб говорити і писати правильно, треба добре знати всі розділи мовної системи» [13, 16].

Б. Головін виокремлює такі структурно-мовні типи норм: 1) орфоепічні (норми вимови) – регулюють вибір акустичних варіантів фонем або фонем, що чергуються; 2) акцентологічні (норми наголошування) – регулюють правильний вибір варіантів розташування і переміщення наголошеного складу серед ненаголошених; 3) норми словотворення – регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова; 4) морфологічні – пов'язані з правильним вибором форми слова та їх варіантів; 5) синтаксичні норми, дотримання яких сприяють правильному вибору варіантів побудови словосполучень і речень і разом становлять граматичні норми, що діють як в усному, так і в писемному мовленні; 6) лексичні – регулюють вибір слова відповідно до стилю, змісту і мети висловлювання; 7) стилістичні – норми вибору мовних одиниць з урахуванням їх стилістичного забарвлення [7, 70–71].

Досліджуючи процес засвоєння мовних норм студентами, А. Кузьмінський звертає увагу на його залежність від мотивації студентів до навчання, соціальних факторів, розвитку жанрів і стилів мовного спілкування, розширення інтегральних зв'язків, міжетнічного та міжсоціального спілкування тощо [9, 7]. Ураховуючи думку науковця, вважаємо, що культура мовлення майбутнього вчителя має спиратися на правильність мовлення як основну комунікативну ознаку сформованості його мовнокомунікативної професійної компетентності, що передбачає систематизовані знання літературних норм сучасної української мови і вміння ними послуговуватися практично. Із правильністю мовлення тісно пов'язані такі його комунікативні якості, як чистота, точність, логічність, багатство і різноманітність, доступність, доречність, без яких неможливо досягти високого рівня сформованості культури професійного мовлення майбутнього вчителя-словесника.

Вивчення й аналіз спеціальної літератури дозволили дійти висновку, що вчені (Н. Бабич, О. Біляєв, А. Васильєва, Б. Головін, М. Ілляш, А. Коваль, Т. Ладиженська, Д. Розенталь, Г. Сагач, М. Пентилюк та ін..) виділяють різну кількість комунікативних якостей мовлення (від 5 до 13), підходячи до цього питання з позицій аналізу рівня відповідності мови умовам спілкування та комунікативним завданням мовців, тобто з позицій комунікативної доцільності. Саме такий підхід, на думку Б. Головіна, буде дієвим при оцінці мовлення з позицій комунікативних якостей. За визначенням ученого, «комунікативні якості мовлення – це реальні властивості його змістовної чи формальної сторони. Саме система цих властивостей визначає рівень комунікативної досконалості мови».

Комунікативні якості мовлення охоплюють всі аспекти тексту (висловлювання), виявляються у мові в різних співвідношеннях з іншими властивостями мови, а їх рівень вияву в тексті залежать від жанру і стилю висловлювання, індивідуальних особливостей комунікантів, їхніх умінь точно передати думку. Звідси випливає, що однією з важливих ознак професійного мовлення студента-філолога є точність, яка залежить від глиби-

ни знань мовця, його ерудиції, як фахівця. Б. Головін, Б. Мучник, А. Соколов розглядають точність у двох планах: пізнавальному і комунікативному. Б. Мучник стверджує, що «думка автора є точною, якщо вона відповідає відображувальному фрагментові позамовної дійсності, якщо вона становить собою те, що повинно бути сказане в даній ситуації для адекватного відображення» [11, 125].

Комунікативна точність полягає в правильному доборі лексичних засобів, які найбільш точно передають думку автора. Недотримання або порушення точності висловлювання думки може призвести до непорозуміння між мовцями, неправильному тлумаченню змісту тексту або висловлювання. У науковій сфері це відчувається досить гостро, причому проблеми виникають не лише на рівні термінів, а й на рівні побудови висловлювань. Точності висловлювання перешкоджає також і двомовність, на що неодноразово звертали увагу Р. Будагов, Л. Булаховський, О. Потебня та ін. Л. Булаховський відзначив наявність схрещення різних сфер мислення і говоріння, внаслідок чого багатозначність ряду слів в одній мові може призвести до створення подібних рядів у другій. При цьому двомовні й одномовні особи можуть не зрозуміти одна одну, оскільки одномовні носії не мають зазначених рядів, не можуть правильно оцінити специфічне слововживання двомовного автора [5, 34]. Такі явища можуть призвести до порушення норм літературної мови на всіх її рівнях (фонетичному, лексичному, словотвірному, граматичному та ін.).

Прагнення мовців до точності висловлювання – один з найголовніших чинників культури професійного мовлення майбутнього вчителя-словесника. Р. Будагов підкреслює, що вдосконалення мовлення полягає не в збільшенні словникового запасу мовців, а насамперед у здатності лексики точно відобразити думку [3, 32].

У процесі спілкування студенти-філологи повинні вміти не тільки точно передавати свої думки відповідно до предмета мовлення, а й будувати свої висловлювання у чіткій, логічній послідовності. Логічність мовлення має багато спільного з точністю. Як і точність, логічність по-різному виявляється в

типах мовлення. За твердженням М. Пентлюк, логічним називаємо таке мовлення, що забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті [13, 52].

Н. Бабич зазначає, що логічне мовлення формується на основі: 1) навичок логічного мислення, спрямованого на нагромадження нових знань, і передачу цих знань співбесіднику; 2) знання мовних засобів, якими можна оформити думку; 3) володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, при якій не виникне суперечностей в межах цілого тексту [1, 35]. Логічність – поняття як загальномовне (стосується всіх мов, хоча кожна з них має свої засоби реалізації, стосується конкретної мови), так і індивідуально-мовленнєве, що залежить від способу мислення, рівня знань, життєвого досвіду студента.

Отже, логічність виявляється у точності вживання слів, словосполучень, правильності побудови речень, тексту. Основою логічності професійного мовлення є логічне мислення, що спирається на закони зв'язного мовлення, яке має бути також доступним, дієвим, доречним тощо. Доречність, як ознака мовлення, організовує його точність, логічність і вимагає добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування, урахування ситуації спілкування, складу слухачів (читачів), естетичних завдань [2, 40].

Разом із тим професійне мовлення майбутнього вчителя-словесника не може бити бідним, безбарвним. Бідність лексики, як і багатослів'я не прикрашає мовлення студента. Повноти думки можна досягти не кількістю слів, а їх смисловим наповненням, що виявляється в гнучкості, динамічності, багатстві й доречності мовлення. Багатство мови може бути джерелом засобів кожного стилю, але тільки за умови доречності тієї чи тієї мовної одиниці, що підпорядкована змістові, формі експресивності висловлювання й виконує комунікативну роль. Окрім стильової розрізняють контекстуальну і ситуаційну доречність. Контекстуальна доречність об'єднує писемне мовлення в надфразні єдності, які в усному професійному мовленні відзначаються меншими паузами на межі речень, тіснішим інтонаційним зв'язком фраз, інтонаційним підсиленням смислових повторень. Си-

туаційна доречність організовує професійне мовлення відповідно до ситуації спілкування, від якої залежить лексичне наповнення тексту, застосування в ньому мовних і немовних (екстралінгвістичних, візуальних) засобів спілкування.

Отже, майбутній учитель-словесник має бути здатним успішно працювати в нових умовах, бути спеціалістом високого ґатунку, майстром своєї справи, духовно багатою, творчою особистістю, формування якої дедалі більше пов'язують з культурою професійного спілкування. Тому точне, логічне, правильне, доречне мовлення, вміння не лише словом, а й змістом, естетичної цінністю вплинути на співрозмовника повинні бути внутрішньою потребою сучасного студента-філолога – майбутнього вчителя-словесника.

Перспективи окреслених у статті питань мають набути подальшого розвитку в лінгводидактичних дослідженнях, спрямованих на формування мовної особистості вчителя-словесника.

Список використаних джерел

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Біляєв О. М. Культура мовлення вчителя-словесника / О. Біляєв // Дивослово. — 1995. — № 1. — С. 37—44.
3. Будагов Р. Человек и его язык / Р. Будагов — [Изд. 2-е]. — М. : Просвещение, 1976. — 247 с.
4. Булахов М. Проблемы двуязычия и многоязычия / М. Булахов. — М. : Просвещение, 1972. — 218 с.
5. Булаховський Л. Питання походження української мови : [вибрані праці в 5-ти томах] / Л. Булаховський. — К. : Наукова думка, 1977. — Т. 2. — 316 с.
6. Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1964. — № 3. — С. 3—9.
7. Головин Б. Н. Основы культуры речи : учеб. [для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.»] / Борис Николаевич Головин. — М. : Высш. шк., 1988. — 230 с.
8. Єрмоленко С. Я. Культура мови / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. — [2-ге вид.]. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 385 с.
9. Кузьмінський А. І. Високий рівень мовної культури — імперативна вимога часу / Анатолій Іванович Кузьмінський // Мовне обличчя міста: Черкаси — 2008 : матеріали наук.-практ. конф.; Черкаси : Брама-Україна, 2009. — С. 5—11.
10. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Любов Іванівна Мацько, Лариса Вікторівна Кравець. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 360 с. (Альма-матер).
11. Мучник Б. Человек и текст: Основы культуры письменной речи / Б. Мучник. — М. : Книга, 1985. — 252 с.

12. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М. : Русский язык, 1987. — 796 с.
13. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : проб. підр. [для гімназій гуман. профілю] / Марія Іванівна Пентилюк. — К. : Вежа, 1994. — 240 с.
14. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К. : Наукова думка, 1978. — 288 с.
15. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів / Любов Василівна Струганець. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2000. — 88 с.

TETIANA OKUNEVYCH

Kherson

CULTURE SPEECH AS THE BASIS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS'

The article highlights some aspects of the problem of formation of the future teachers-philologists' speech culture; based on the studies of scientists meaning of notions «culture of language» and «culture of speech» is analyzed; norms of modern Ukrainian literary language and their role in future teachers-philologists' becoming are examined. Attention is paid to the system of communicative features, among them correctness, accuracy, clarity and consistency of speech occupy a prominent place.

Key words: language, speech, culture of language, culture of speech, language norm, communicative qualities of speech, correctness of speech.

ТАТЬЯНА ОКУНЕВИЧ

г. Херсон

КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

В статье освещены отдельные аспекты проблемы формирования культуры речи будущего учителя-словесника; опираясь на труды ученых, проанализировано значение понятий «культура языка» и «культура речи»; рассмотрены нормы современного украинского литературного языка и их роль в становлении культурноязыковой личности будущего учителя-словесника; акцентировано внимание на системе коммуникативных признаков, среди которых правильность, точность, чистота и уместность речи занимают видное место.

Ключевые слова: язык, речь, культура речи, культура речи, языковая норма, коммуникативные качества речи, правильность речи.

Стаття надійшла до редколегії 02.12.2016